

برازندگی و سازواری سنجه‌های کلام وحی و مکتب اهل بیت (ع) در باب اشتغال زنان

فیروزه کرمی

(دکترای مدرسی معارف اسلامی، عضو هیات علمی دانشگاه پیام نور، واحد لواسان)

چکیده

در طول تاریخ، فعالیت‌های اقتصادی جزء لاینفک زندگی انسان بوده است. انسان‌ها برای ادامه حیات، تأمین مایحتاج زندگی و پیشرفت و رفاه مادی ناگزیر به کار و فعالیت اقتصادی و تلاش برای معاش بوده‌اند و با توجه به شرایط، فعالیت‌های اقتصادی مختلفی داشته‌اند. میزان و نوع فعالیت آنها نیز با تغییر شرایط، تغییر یافته است. در این میان زنان در انجام کار و فعالیت، با توجه به شرایط و مختصات جسمی و روحی و وظایف ذاتی و طبیعی، به ویژه در مقام همسر و مادر، همواره با مردان تفاوت فاحشی داشته و اغلب الگوهای متناسب و سازگار با وضع و حال خود را طلبیده‌اند. البته در دوران اخیر، یک سو نگرانی و نگاه افراطی به برابری جنسیتی در حوزه اشتغال، به منزلت زن، کیان خانواده و کلیت جامعه آسیب‌های جدی زده است. دین مبین اسلام به عنوان یک مکتب جامع و زندگی ساز برای اشتغال زنان معاییر و موازین منطقی و موجهی را تبیین نموده است که ضمن برآوردن اهداف اشتغال آنان، زمینه رشد و تعالی فرد، خانواده و جامعه را نیز به شایستگی فراهم می‌آورد. این جستار با در نظر گرفتن ویژگی‌های ذاتی و تکوینی زنان، ابعاد مختلف مسئله اشتغال آنان را واکاوی و اصل برازندگی و سازواری را به عنوان مهم‌ترین رهیافت این پژوهش قرآنی و روایی در امر اشتغال زنان تبیین می‌کند.

واژه‌های کلیدی: شغل، اشتغال زنان، برازندگی و سازواری

۱) بیان مسئله

در شرایطی که تحولات سریع دوران معاصر بر موضوع اشتغال زنان سایه انداخته و آن را از سطح یکی از مهم ترین مسائل اقتصادی به مسأله ای اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی مبدل کرده است، ضرورت دستیابی به راهبردهای دین بیش از هر زمان دیگری مطرح می شود. به ویژه آن که اراده های معطوف به نظریه ها و جریان های سکولار، فمینیست، مردسالار و... و همچنین افراط و تفریط های نظری و عملی مصالح و منافع جامعه زنان و بلکه کل جامعه را به مخاطره انداخته است. بنابراین تعیین چارچوب های منطقی مطابق با حدود و ثغور شرعی و آموزه های دینی که بتواند مبنای عمل نظام اسلامی و احاد جامعه باشد از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

از سویی امروزه اشتغال گسترده و رو به تزاید زنان مانند هر پدیده دیگری که بدون فرهنگ سازی، زمینه سازی و تمهید مقدمات رخ نموده، آسیب هایی داشته است. مادامی که برای حل این مسأله، بررسی، پژوهش و اقدام اساسی انجام نشود، روند مشکلات تبعی و عارضی سریع تر، گسترده تر و پیچیده تر خواهد شد. چه بسا برطرف کردن عوارض و آثار سوء آن دشوار تر و حتی غیر ممکن شود.

زنان همواره محور خانواده و نقطه کانونی آن محسوب می شوند. پیش از این زنان در جامعه ما اغلب در خانه می ماندند و به وظیفه همسری و مادری به صورت اختصاصی و انحصاری می پرداختند و کار و اشتغال آنان معمولاً در درون خانه و در کنار همسر و فرزندان صورت می گرفت. اما امروزه علاوه بر نقش همسری و مادری، نقش دیگری را به عنوان یک "فرد شاغل" در خارج از خانه ایفا می کنند. هر یک از این دو نقش متفاوت، اقتضائات، شرایط و الزامات خاص خود را دارد که گاه با یکدیگر قابل جمع نیستند. اگر برای سازگاری این دو نقش متنافی الاجزاء، تدابیر و تمهیدات مناسبی اندیشیده نشود، بیم آن می رود که علاوه بر تنش ها و فشارهای روحی و روانی، آسیب های جدی هم بر کار و اشتغال و هم بر خانه و خانواده وارد آید. در این مقاله سعی بر آن است تا نظریه روشن و متقنی را به عنوان راهبرد اشتغال زنان بر مبنای فکر دینی مطرح و ارائه نماییم تا از این طریق یکی از مهم ترین مسائل مربوط به زنان در جامعه اسلامی پاسخی در خور بیابد. این راهبرد همچنین سیاست های اجرایی منطبق بر ارزش ها و هنجارهای دینی را برای برنامه ریزان و کارگزاران جامعه ترسیم می کند تا بتوانند فارغ از برخوردهای انتزاعی یا انفعالی در برابر فرهنگ غیر خودی مسیر رشد و تعالی جامعه را از طریق نقش آفرینی مطلوب تر و مناسب تر زنان فراهم کنند.

روش مورد استفاده در این پژوهش، روش توصیفی تحلیلی است که داده‌های مربوط به آن از طریق مراجعه به کتابخانه، منابع الکترونیکی و مطالعه متون، پژوهش‌ها و تحقیقات مربوطه جمع آوری و تدوین شده است. در این مقاله با استفاده از روش اسنادی به استخراج منابع و مستندات قرآنی و روایی با موضوع اشتغال زنان می‌پردازیم.

۲) مبانی نظری

اشتغال یکی از مظاهر حضور اجتماعی زنان است که به موازات جنبه اقتصادی آن از نظر حیثیت و شئون اجتماعی نیز مورد نظر و اقبال زنان قرار دارد. در مقابل، مردان اصولاً به این دلیل که در مقابل اقتصاد خانواده و تأمین معاش همسر و خانواده خود مسئول هستند باید به این امر بپردازند و اشتغال برای آنان نه یک حق که یک وظیفه و در همه حال، جایز بلکه واجب است.

۲-۱) لزوم توجه به سه حوزه عملکردی

در یک تقسیم بندی کلی سه ساحت برای نقش آفرینی زنان متصور است که هر یک از آنها ابعاد و شقوق گوناگونی دارد. این سه حوزه عملکردی عبارتند از: نقش هویتی زن، نقش زن به عنوان عضو محوری خانواده و نقش زن در حوزه فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی. در اندیشه اسلامی تفاوت‌های تکوینی دو جنس، نشانه تفاوت در جایگاه انسانی و ارزشی تلقی نمی‌شود بلکه جنسیت همواره خارج از ذات و ماهیت انسانی مطرح شده است. مرد و زن بودن موجب تمایز نوع انسان نیست بلکه نظام تکوینی عالم که بر استمرار حیات بشری پی ریزی شده، مردانگی و زنانگی را ایجاب نموده است. زن مصداق آیه «ولقد کرمنا بنی آدم»، (اسراء: ۷۰) و مشمول آیه «فتبارک الله أحسن الخالقین»، (مومنون: ۱۴) است و خداوند آسمان و زمین و هر چه در آنهاست مسخر او قرار داده است. اندیشه اسلامی به انسانیت زن و مرد در آفرینش نگاهی واحد دارد و هر دو را به ساختن تمدن اسلامی در عرصه حیات انسان‌ها فرا می‌خواند و مسئولیت انحراف از مسیر یا پایداری در عقیده را به گونه‌ای یکسان بر دوش هر دو می‌گذارد و بر اساس اصل تکامل انسانی، نقش‌ها و مسئولیت‌ها را بین آن دو تقسیم می‌کند. (فضل الله، ۱۳۸۳، ۴۸)

بنابراین با برنامه‌ریزی صحیح باید حوزه مسئولیت و آگاهی او نسبت به مسائل زندگی گسترش یابد تا بتواند حضور موافقی در عرصه‌های مختلف داشته باشد. اسلام، خانواده را محبوب‌ترین بنیان اجتماعی در نزد خداوند دانسته است. (حر عاملی، ج ۲۰، ص: ۱۴، ح ۲۴۹۰۱) خداوند در تشریع قوانین خانواده، رابطه و تناسب بین نظام تکوین و تشریع را در نظر داشته است از این رو

تفاوت در برخی حقوق و مسئولیت‌های زن و مرد با توجه به اصل حکمت و عدالت خداوند توجیه می‌شود. (هدایت نیا، ۱۳۸۷، ۳۷)

۲-۲) لزوم توجه به اصول حاکم بر اشتغال زنان

با بررسی آیات و روایات و متون معتبر دینی به این دستاورد می‌رسیم که در صورت ضرورت اشتغال زنان، برای حفظ شأن و مرتبت آنان و کیان و استحکام خانواده و سلامت و پاکی جامعه لازم است اصول و قواعد زیر مورد توجه و اهتمام قرار گیرد:

اصل اول - حفظ کرامت زن، التزام به عفت و پوشش، عدم اختلاط (مجلسی، ۱۴۰۹، ۲۰، ۱۸۳)، لزوم رعایت پوشش شرعی (نور: ۳۱؛ احزاب: ۵۹ و ۵۳)، پرهیز از خلوت با نامحرم. (مفید، ۱۴۱۳، ۹: ۱۵۷)

اصل دوم - تناسب شغل زنان با ویژگی‌های زنانه: با توجه به تفاوت‌های جسمی، روانی و رفتاری زن و مرد، هر شغلی با ساختار خلقتی زنان سازگار نیست. از این رو در طراحی الگوی اشتغال زنان نوع، کمیت و کیفیت آن اهمیت بسیاری دارد. (نهج البلاغه، نامه ۳۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ۶: ۲۵۵؛ جوادی آملی، ۱۳۶۹، ۳۵۶)

اصل سوم - هماهنگی شغل با حقوق همسر عدم مغایرت اشتغال زن با مصالح و حیثیات خانواده (رک: نجفی، ۱۴۰۴، ق، ۲۴: ۲۲۰)؛ نجم الدین، ۱۴۰۸، ق، ۲: ۲۸۹) (رک: شمس الدین، ۱۹۹۶، ۶۹-۷۹؛ قانون مدنی، ماده ۱۱۱۷)

هرچند قوانین جمهوری اسلامی ایران، به جز برخی مشاغل خاص (کارهای سخت و زیان‌آور و مشاغل عالی در قوه قضاییه و نیروهای مسلح)، زنان را از هیچ شغلی منع نکرده است (طغرانگار، ۱۳۸۳، ۱۵۴) اما این قوانین به دلیل پیروی از احکام شریعت، به تثبیت احکام و ارزش‌های جنسیتی اسلام و در نتیجه به استمرار تمایز جنسیتی در اشتغال کمک کرده‌اند. برای نمونه می‌توان به ماده ۱۱۶ قانون مدنی اشاره کرد که نفقه زن در عقد دائم را بر عهده شوهر قرار داده است و به این ترتیب به تقویت این اندیشه در ذهن همگان می‌انجامد که اشتغال زنان برخلاف اشتغال مردان از ضروریات زندگی نیست. (بستان، ۱۳۹۲، ۱۴۶)

۲-۳) تفاوت‌های تکوینی زن و مرد

زن و مرد در انسانیت همسان هستند و بر اساس یک هدف مشترک آفریده شده‌اند. با وجود این آنها از دو صنف مختلف‌اند که ویژگی‌های طبیعی آنان را از یکدیگر متمایز می‌سازد. همین تفاوت‌هاست که زمینه ساز درک متقابل، تمایل دو سویه و هماهنگی و همکاری جدی بین این دو جنس را فراهم می‌آورد. بنابراین آنچه مقوم انسانیت است در هر دو صنف موجود است و آنچه مقوم جنسیت است منحصر به همان صنف می‌باشد. بر همین اساس تکلیف الهی که شرط آن داشتن آگاهی، قدرت و اختیار است، متعلق به همه انسان‌ها است و اختصاص به جنس خاصی ندارد.

۳) تفاوت‌های طبیعی زن و مرد در ادبیات علمی تجربی

تفاوت‌های تکوینی به تمایزاتی اشاره دارد که اکتسابی نیستند و از بدو تولد شخص، او را همراهی می‌کنند یا از صفات ثانویه جنسی‌اند که از زمان بلوغ به بعد خود را نشان می‌دهند. اگر چه طبیعی یا تکوینی دانستن این صفات به معنای راه نیافتن هرگونه تغییر در ساحت تفاوت‌ها نیست. پس از آگاهی از دامنه این تفاوت‌ها آنچه مهم است، کشف تأثیر تفاوت‌های طبیعی میان زنان و مردان در رفتار و دستورهای مربوط به آن است^{۴۸} تا معلوم شود این تفاوت‌ها در زندگی زنان و مردان چه تأثیری دارد. وجود تفاوت‌های جسمی و روانی میان زن و مرد موضوعی است که هیچ کس در آن تردید نکرده است. (زیبایی نژاد، ۱۳۹۱، ۱۲)

تحقیقات و مطالعات روان شناختی، عصب شناسی، فیزیولوژی، زیست شناسی بر وجود تفاوت‌های جدی میان زن و مرد در بسیاری از امور صحه می‌گذارند هر چند بر تعادل در توزیع امتیازات نیز تأکید دارند. سرچشمه این تفاوت‌ها تنها جسم نیست که به مسائل فیزیولوژیک ختم شود؛ بلکه مسائل و احکام اجتماعی زن و مرد را نیز متفاوت می‌کند. (مصباح و دیگران، ۱۳۹۱، ۱۲) در سال ۱۹۷۴ در تلاشی که صورت گرفت تا ارزیابی شود آیا تأکید اصلی فمینیست‌های تند رو بر موضوع همسانی زن و مرد، پایه و اساس درستی دارد یا نه، دریافتند که تفاوت‌های آشکاری میان پسران و دختران، حتی قبل از تولد وجود دارد. تفاوت‌های گسترده‌ای بین دو جنس در تمام زمینه‌های آمادگی جسمانی، استعداد بیمار شدن، ادراک، یادگیری، توانایی لمسی، زبان آموزی، توانمندی‌های ذهنی، آستانه درد و غیره وجود دارد. اگر چه شباهت‌هایی هم وجود دارد اما در همه زمینه‌های مورد مطالعه، تفاوت‌های فوق العاده مهمی در مراحل گوناگون رشد دیده می‌شود. (گاردنر، ۱۳۸۶، ۱۹۲)

بررسی کالبد شکافی جنسیت زنانه توسط مسترز و جانسون واقعیت‌های اساسی را در اختیار نظریه پردازان قرار داده است تا با تکیه بر آنها کل مساله الگو بندی اجتماعی جنسیت را مورد تجدیدنظر قرار دهند. از سوی دیگر برخی کارکردهای زیست شناسی متفاوت زنان و مردان را به الگوهای متفاوت رشد هورمونی آنها طی چرخه حیات نسبت می‌دهد که همین امر نیز به نوبه خود به تفاوت‌های خاص جنسی منجر شده است.

در علوم تجربی تفاوت‌های طبیعی به دو دسته عمده؛ بدنی و روانی تقسیم می‌شوند. تفاوت در اندام‌ها از جمله مغز، اعصاب و ماهیچه‌ها در دسته نخست و تفاوت‌های شناختی، عاطفی و رفتاری در دسته دوم جای می‌گیرند. (علاسوند، ۱۳۹۱، ۱: ۶۲) یافته‌های برخی دانشمندان متخصص اعصاب حاکی از آن است که علت تفاوت زنان و مردان، این است که هورمون‌های جنسی در مغز، قبل و بی درنگ پس از تولد، وارد عمل می‌شوند و روش سازماندهی مغز را شکل می‌دهند.^{۴۹} تحقیقات علمی به ویژه مطالعاتی که از دهه ۱۹۹۰ با استفاده از اسکن‌های مغزی و دستگاه‌های pet بر عملکرد مغز انجام گرفت، بر منشأ زیست شناسانه بسیاری از تفاوت‌ها صحه گذاشته است. (مدیریت پژوهش، ۱۳۸۷، ۱۴)

آلیس رسی از منظر جامعه شناختی زیستی، کارکردهای زیست‌شناختی متفاوت زنان و مردان را به الگوهای متفاوت رشد هورمونی آنها طی چرخه حیات نسبت می‌دهد که همین امر، خود به برخی تفاوت‌های ادراکی بین دو جنس انجامیده است. این تفاوت‌ها زمینه الگوی متفاوت بازی در کودکی می‌شوند و دلهره زنانه، مشهور به "دلهره ریاضی" و این واقعیت که زنان در مقایسه با مردان آمادگی بیشتری برای بچه داری دلسوزانه از کودکان دارند نیز با تفاوت‌های زیست شناختی مرتبط است. (ریترز ، ۱۳۸۴، ۴۷۱) مادران به طور طبیعی با فرزندان خود بیشتر صحبت می‌کنند و به صدای بچه‌ها حساس ترند و با شنیدن صدای نوزادشان، غدد شیری آنان تراوش می‌کند.

برخی تحقیقات نشان می‌دهد که پسران در پردازش اطلاعات فضایی و ریاضیات، به ویژه در هندسه تجسمی موفق‌ترند. (سیف و همکاران ، ۱۳۷۳ ، ۲۹۰) مغز پسران برای واکنش به اشیاء. اشکال و مغز دختران برای حساسیت در برابر انسان‌ها و چهره‌ها طراحی شده است. بررسی‌ها بر روی تفاوت‌های موجود بین مغز مردان و زنان نشان داده است که زن‌ها می‌توانند به طور هم زمان از دو نیمکره مغز خود استفاده کنند. در حالی که مردها فقط یکی از نیمکره‌ها را به کار می‌گیرند. این بدان معناست که مرد یا از مهارت‌های زبانی نیمکره چپ مغزش استفاده می‌کند، یا از مهارت‌های معنایی و مشکل‌گشای نیمکره راست مغز، در حالی که زن در یک زمان هر دو

را به کار می‌گیرد. (گری، ۱۳۷۸، ۹۲) از همین رو غلبه بر مشکلات بر احساسات شدید خود در خلوت و آرامش غلبه می‌یابند، در حالی که زن‌ها از طریق صحبت کردن و برقراری ارتباط با دیگر افراد خانواده و جامعه بر مشکلات خود غلبه می‌کنند.

۴) تفاوت‌های تکوینی زن و مرد در متون دینی

با وجود برخی تفاوت‌های طبیعی و استعدادهای متفاوتی که دست خلقت در وجود زنان و مردان نهاده، هریک با توجه به نقش‌ها و تکالیف خود در جایگاه و موقعیت خاصی قرار می‌گیرند که در صورت رعایت آن، زمینه رشد و تعالی برای هریک فراهم خواهد شد. پس تفاوت جنسیتی مورد تاکید اسلام را می‌توان در نوع نقش‌ها و توصیه به کیفیت مهارت آموزی‌ها در ارتباط با دو جنس مشاهده نمود.

۴-۱) تفاوت‌های جنسیتی در قرآن کریم

در این زمینه مهم‌ترین متن پیش رو، قرآن کریم است. در قرآن گاهی به ویژگی خاصی برای مردان یا زنان اشاره شده و گاهی نیز در مقام تعلیل و بیان حکمت یک حکم شرعی، ویژگی‌های مردانه یا زنانه بیان شده است. در کنار برخی آیاتی که به دلالت تطابقی بر تفاوت‌های تکوینی دلالت می‌کنند، آیاتی نیز وجود دارند که تفاوت مردان و زنان را در حقوق و تکالیف بیان می‌دارند. بر اساس ابتناء تفاوت‌های حقوقی بر تفاوت‌های تکوینی، این آیات نیز بر وجود تفاوت‌های تکوینی دلالت می‌کنند. در این ارتباط به آیات ذیل می‌توان استشهد نمود:

۴-۱-۱) «وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذْنَىٰ فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ»^{۵۰} (بقره: ۲۲۲)

«از تو درباره حیض می‌پرسند بگو آن رنج و ناراحتی است، پس در ایام حیض از زنان کناره بگیر و با آنان نزدیکی نکنید تا پاک شوند و چون پاک شدند از آنجا که خدا فرمان داده به آنها نزدیک شوید که خدا توبه کاران و پاکي طلبان را دوست دارد.»

در این آیه به مسأله قاعدگی زنانه و آثار جسمانی و روانی آن اشاره شده است. واژه «أذی» به معنای اذیت و تعب برای زنان معنا شده است. و به اجمال بر ناگواری‌های حاصل از این مسأله برای زنان دلالت دارد که می‌تواند اعم از ناراحتی‌های جسمانی، روانی و حتی زحمت حاصل از انجام آداب شرعی باشد.

۲-۱-۴) «نساءکم حرث لکم فأتوا حرثکم أنى شئتم و قدموا لأنفسکم و اتقوا الله وأعلموا أنکم ملاقوه و بشر المؤمنین» (بقره: ۲۲۲)

«زنان شما کشت شمايند، هرگاه خواستيد به کشت خود درآييد و برای خويش خير پيش فرستيد و از خدا بترسيد و بدانيد که او را ملاقات خواهيد کرد و مومنان را بشارت ده.» در اين آيه نيز به وضعيت جسمانی زنان در روابط زناشویی اشاره شده است. موقعيت پذيرندگي زنان در عمل جنسی و تکوين انسان در رحم مادران و تمايل و انعطاف مردان به سوی آنان (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۲: ۲۱۳) برای آنان وضعيت متمایزی را ايجاد می‌کند و اين تمايز از خصائص مهم فيزيولوژیکی زنان است که تعيين کننده نقش متفاوت آنان در رفتار جنسی و توليد نسل و مسئوليت مادرانه آنان است.

۳-۱-۴) «فإن لم یكونا رجلین فرجل و إمرأتان ممتن ترجون من الشّهداء أن تضلّ إحداهما فتذكر إحداهما الأخرى...» (بقره: ۲۸۲)

«و اگر دو مرد نباشد یک مرد و دو زن از گواهانی که رضایت می‌دهيد (انتخاب کنید) تا اگر یکی از آنان از یاد برد دیگری یادآوری کند...»

در آغاز اين بخش از آيه، تفاوت حقوقی مردان و زنان در شهادت مطرح شده و در پايان به امری تکوينی تحليل گرديده است. علت جایگزینی دو زن به جای یک مرد در مسأله گواهی، احتمال فراموشی یکی از دو زن معرفی شده است و برای جبران اين مسأله، زن شاهد دوم به زن شاهد نخست افزوده شده است.

در اين باره ملاحظه‌ای وجود دارد و آن اين است که واژه «ضلال» که به معنای گمراهی است چگونه در معنای «فراموشی و نسيان» به کار رفته است. شمار فراوانی از مفسران معتقدند که واژه ضلال در زبان عربی به معنای نسيان نيز به کار می‌رود. قرينه "فتذكر" دلالت بر انحراف در یادآوری دارد (قرشی، ۱۳۷۱، ۴: ۱۹۳) اگرچه برخی آن را به معنای انحراف نيز دانسته‌اند؛ به اين معنی که اگر یکی از گواهان زن دچار انحراف و لغزش شد، دیگری او را متذكر می‌شود (همان، ۱۹۴) برخی در تحليل اين امر به احساسات زنان برای ادای شهادت اشاره کرده و تفاوت در شهادت را به اين امر مرتبط دانسته‌اند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲: ۳۸۷)

مردان در برابر محرک‌های عاطفی و هیجانی مقاومت بیشتری از خود نشان می‌دهند و اين محرک‌ها در تصميم‌گیری آنان تأثیر می‌گذارد اما احساسات زنان در بيشتر موارد سریع‌تر از مردان تحريك می‌شود و اين ویژگی از اعتبار شهادت زنان می‌کاهد. (بستان، ۱۳۹۰، ۹۴)

۴-۱-۴) «فلما وضعتها قالت رب إني وضعتها أنثى والله أعلم بما وضعت وليس الذکر الا أنثى...» (آل عمران: ۳۶)

«و چون فرزند را بزاد (با حسرت) گفت: پروردگارا من آن را دختر زاییدم و خدا بهتر می‌داند که او چه زاده، و پسر همچون دختر نیست...»

در این آیه نیز به اجمال تفاوت پسر و دختر مطرح شده است. در اثر انوثت که ملازم با لطافت و نرمی و بی‌طاقتی و ضعف طبیعی است، زن نمی‌تواند متصدی اعمال سنگین گشته و متحمل وظایف و تکالیف مختلف شود. انجام دادن خدمات مختلف مسجد و مراقبت و اشتغال به عبادات الهی به گونه‌ای که مادر مریم قبلاً نذر کرده بود، از نظر عرف از عهده زن خارج بود. (مصطفوی، ۱۳۸۰، ۴: ۱۷۰)

۵-۴) «الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ» (نساء: ۳۴)

«مردان سرپرست زنانند به سبب برتری‌هایی که خدا به برخی از آنان در برابر برخی دیگر داده است و به سبب آن که از اموالشان (برای آنان) خرج می‌کنند...»

در این آیه نیز پس از تشریح حکم سرپرستی مردان بر زنان، به این نکته اشاره می‌کند که این سرپرستی به خاطر تفاوت‌هایی است که خداوند از نظر آفرینش و از روی مصلحت نوع بشر میان آنها قرار داده است. یکی فضیلت و برتری‌هایی است که خداوند نسبت به برخی بر برخی دیگر قرار داده و دیگری انفاق مردان در خانواده است. به هر حال این آیه بر تفاوت تکوینی میان زن و مرد دلالت دارد اگرچه میان مفسران در مورد این تفاوت طبیعی اختلاف است. برخی آن را نیروی جسمی بیشتر مردان و ترجیح قدرت تفکر بر نیروی عاطفه و احساسات دانسته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۳: ۳۰۷) که خود سبب تأمین نیازهای همسر در مسائل مربوط به اداره زندگی و محافظت و رعایت همسر خواهد شد (فضل الله، ۱۴۱۹، ۷: ۲۲۶) و برخی به تجهیز مردان به نیرو تعقل و دفاع، به خاطر زور بازو و صلابت آنان تعبیر نموده‌اند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۴: ۳۴۳) در رابطه با تعقل مرد برخی عقل اجتماعی را مطرح نموده‌اند.

۶-۴) «أَوْ مِنْ يَنْشَأُ فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرَ مُبِينٍ» (زخرف: ۱۸)

«آیا آن کسی که در پیرایه و زیور پرورش می‌یابد و به هنگام جدال قدرت تبیین ندارد (فرزند خداست)؟»

علامه طباطبایی دو صفت ذکر شده در آیه را حاصل این امر می‌داند که زن بالطبع دارای عاطفه و شفقت بیشتر و تعقل ضعیف‌تری نسبت به مرد است و مرد نیز بالطبع دارای عواطف کمتر و تعقل بیشتری است و روش‌ترین مظاهر قدرت عاطفه زن، علاقه شدیدی است که به زینت و زیور دارد و از تقریر حجت و دلیل که بر اساس قوه عاقله است ضعیف است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۸: ۱۳۴)

۴-۲) تفاوت‌های جنسیتی در روایات

در آموزه‌های اسلامی بنابر روایات معصومین (ع) بر تفاوت‌های جسمی و روانی فراوانی تأکید شده است.

۴-۲-۱) یکی از مصادیق روایی مربوط به تمایزات جنسیتی زن و مرد روایتی است که طی آن پیامبر (ص) امور خارج از خانه را به علی (ع) و امور داخل منزل را به فاطمه (س) واگذار نمودند. آنگاه ایشان فرمودند: چقدر خوشحال شدم از این که رسول خدا (ص) مرا از مسئولیت‌های سنگین که بر عهده مردان است، معاف فرمودند.^۱ (حر عاملی، ۲۰، ۱۷۲)

۴-۲-۲) نمونه دیگر در روایتی از امام صادق (ع) در کتاب توحید مفضل است. می‌فرمایند: در صورت مرد مو و محاسن عطا کرد تا سبب هیبت و شکوه او گردد و آن را از زن برداشت تا باعث شادابی و زیبایی صورتش شود و زمینه روابط زناشویی را فراهم کند. (المفضل، بی تا، ۹۱)

۴-۲-۳) همچنین امام علی (ع) در نامه خود به امام حسن مجتبی (ع) سفارش می‌کند که از واگذاری مسئولیت‌های سنگین به زنان بپرهیزد که این برای راحتی، آرامش خاطر و ماندگاری جمال آنها بهتر است. (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۲۰: ۱۶۸)

۴-۲-۴) در رفتار شناسی نیز درمتون دینی به مواردی برخورد می‌کنیم که با توصیه‌های جنسیتی خود انتظارات متفاوتی را از مردان و زنان بیان می‌کنند. از جمله ممنوعیت تشبه مردان و زنان به یکدیگر (همان، ۱۷: ۲۸۴) و سفارش به جهت گیری رقابتی در تربیت پسران، برای مثال در روایات آمده به پسران خود شنا و تیراندازی بیاموزی. (نوری، ۱۴۰۸، ۱۱: ۱۱۵)

۴-۲-۵) تفاوت در گزاره‌های اخلاقی را نیز می‌توان بر اساس ویژگی‌های تکوینی توضیح داد. به عنوان نمونه، حدیثی که می‌فرماید: «شش خصلت است که رعایت آن برای هرکس نیکوست و از شش گروه نیک تر....، عفاف برای همه خوب است، اما برای زنان خوب تر». (دیلمی، ۱۴۱۲، ۱۹۳)

برخی روایات با تعبیر "ضعیفات القوی" به ضعف نسبی زنان در توانایی‌ها اشاره کرده‌اند که مصداق برجسته آن ضعف در قدرت جسمی است. علامه طباطبایی در توضیح ضعف جسمی زنان در مقایسه با مردان، به فیزیولوژی آنان از نظر عضلات بدن، سیستم عصبی، شریان‌ها، قلب و مغز اشاره می‌کند و نتیجه می‌گیرد که جسم زن لطیف‌تر و نرم‌تر از جسم مرد است و اختلاف در وظایف و تکالیف زن و مرد را ناشی از همین تفاوت‌ها می‌داند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۲: ۲۷۱)

این‌ها نمونه‌هایی از گزاره‌های روایی است درکنار ده‌ها حکم فقهی موجود که تفاوت زن و مرد را در تشریع بیان می‌کنند هر گونه تردیدی را در وجود تفاوت‌های طبیعی، که خاستگاه تفاوت‌های حقوقی‌اند، از میان بر می‌دارد. (زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۰، ۹۵)

۵) اشاره به برخی حکمت‌ها در تفاوت‌های تکوینی

اگر جامعه را به مثابه یک پیکر زنده و دارای اجزاء مختلف بدانیم، زن و مرد دو عضو رئیس این پیکرند که هر کدام با ایفای نقش خاص خود، در عین انجام وظایف مشترک، زمینه پویایی و تکامل جامعه را فراهم می‌سازند. در این تصویر، تفاوت نقش‌ها و فعالیت‌ها نه تنها نشانه کم‌اهمیتی اعضا نیست، بلکه همین تفاوت‌های حکیمانه ضامن هماهنگی و پویایی مجموعه و مانع بروز اختلال در این پیکر است. (زیبایی‌نژاد و سبحانی، ۱۳۸۸، ۷۸)

در اندیشه اسلامی تفاوت‌های تکوینی دو جنس، نشانه تفاوت در جایگاه انسانی و ارزشی تلقی نمی‌شود. به تعبیر علامه طباطبائی تمام انسانیت را می‌توان در مرد و زن یافت و این نشانه تحقق انسانیت در هر دو صنف است. گرچه میان این دو، در آثار مشترک نوعیه، شدت و ضعف‌هایی وجود دارد، این تفاوت‌ها به معنای بطلان حقیقت نوعیه در هیچ یک از آنها نیست. (طباطبائی، ۱۴۱۷، ۴: ۸۹)

از سوی دیگر تفاوت‌های صنفی میان زن و مرد، حکیمانه و هدفمندانه طراحی شده است. در تحلیل تفاوت‌های گفته شده در رویکرد دینی با استفاده از مفهوم مکملیت قابل تحلیل است. مفهوم مکملیت در دو مرتبه مورد توجه قرار می‌گیرد:

- ۱- مکملیت در خلقت به این معناست که خداوند تمام مواهب را به یک صنف اعطا نکرده است. از این رو هر یک از دو صنف دیگری را واجد ویژگی‌هایی می‌یابد که خود فاقد آن است و همین تفاوت‌ها زمینه جذابیت این دو را برای یکدیگر فراهم می‌آورد و آنها را به هم پیوند می‌دهد.
- ۲- مکملیت در توزیع نقش‌ها نیز به این معناست که نقش‌های متفاوتی برای هر یک از زن و مرد طراحی شده که مناسب با توانمندی‌های طبیعی خود و تکمیل کننده نقش‌های طرف مقابل است. به عنوان نمونه، نقش نان آوری مرد، هم مناسب با وضعیت جسمی و روحی اوست هم در خدمت ایفای هر چه بهتر نقش مادری و همسری زن. (زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۰، ۹۷)

۶) برازندگی و سازواری اشتغال زنان با ویژگی‌های جنسیتی آنان

حقیقت این است که با وجود تفاوت در استعدادها و ظرفیت‌ها و تفاوت‌های جسمی و روحی افراد، یکسان دانستن انسان‌ها، ظلمی آشکار بر آنها خواهد بود. بر همین اساس اسلام با در نظر داشتن تفاوت‌های جنسیتی به ترسیم اهداف و راهکارهای مناسب برای ایجاد آرامش افراد در خانواده و همچنین ارتقاء سلامت جامعه از طریق حمایت از جنس زن پرداخته است. پذیرش این مساله که زنان از ویژگی‌های اختصاصی برخوردارند باید به عنوان یک اصل در چگونگی حضور زن در اجتماع و توزیع و واگذاری مسئولیت‌های اجتماعی به وی و درکمیت و

کیفیت آن موثر واقع شود. (طاهری نیا، ۱۳۸۹، ۳۱) در غیر این صورت به علت مغایرت با نظام تکوین موجب آسیب‌های فراوانی برای آنان خواهد شد.

۱-۶) اهمیت تناسب فرد با شغل

نوع شغل هر فرد باید با استعدادها، امکانات، توانایی جسمی، ویژگی‌های روحی و... او تناسب داشته باشد و این نکته مهم فراتر از زن و یا مرد بودن موضوعیت دارد. اساساً هر انسانی نباید تن به هر شغلی بدهد و با توجه به هویت جنسی متفاوت، خوب است زنان و مردان در انتخاب شغل، به هویت خود توجه داشته باشند و تن به مشاغلی ندهند که به هویت انسانی و یا جنسی آنان لطمه بزند، بلکه به سوی انتخاب مشاغلی بروند که بر روح و جان آنان تاثیر مثبت و سازنده داشته باشد. (منصور نژاد، ۱۳۸۶، ۱۴۷)

شهید مطهری در ارتباط با این مساله معتقد است در فلسفه رئالیسی، به تأثیر متقابل کار و اندیشه و تقدم اندیشه بر کار قائل‌اند. انسان هم سازنده کار است و هم ساخته شده آن و این امتیاز خاص انسان است که هیچ موجودی با او در این جهت شریک نیست. سازندگی انسان نسبت به کار، سازندگی ایجاد و ایجابی و سازندگی کار نسبت به انسان سازندگی اعدادی است. یعنی انسان واقعاً کار خویش را خلق می‌کند؛ اما کار واقعاً انسان را خلق نمی‌کند بلکه کار و ممارست و تکرار عمل است که زمینه خلق شدن انسان از درون را فراهم می‌آورد. (مطهری، ۲: ۳۹۸)

یکی از مسائل اساسی در انتخاب شغل، عبارت از احراز شرایط متناسب شاغل با شغل مورد نظر است. پیش از تصدی شغل، ویژگی‌های داوطلب مورد رسیدگی قرار می‌گیرد تا روشن شود آیا تناسبی با شغل مورد نظر دارد یا خیر؟ ویژگی‌های جنسیتی که سبب بعضی تفاوت‌های روحی، عاطفی و توانمندی‌های شغلی و کاری بین زن و مرد است، باید در برنامه‌ریزی‌های اشتغال مدنظر قرار گیرد و در طبقه بندی مشاغل، سازماندهی محیط‌های کار و جذب نیروی انسانی به این شاخصه‌ها به صورت جدی توجه شود؛ چرا که بدون در نظر گرفتن آنها شغل زن با شأن و کرامت الهی او درعالم خلقت و وظایف فطری و طبیعی وی در خانواده، در تضاد یا تعارض واقع خواهد شد. این تضاد و عدم تناسب می‌تواند به فشارهای عصبی و بیماری‌های روانی و همچنین به کاهش کارایی آنان در محیط خانه و جامعه منجر شود.

۲-۶) تناسب شغل و شاغل براساس نقش‌های جنسیتی، رهیافتی روایی

تفاوت نقش‌ها و مهارت آموزی‌ها بر مبنای جنسیت را می‌توان در آموزه‌های دینی مشاهده نمود. برخی متون نشان از تشویق زنان به ایفای فعالیت‌های خانگی و تشویق مردان به انجام

دادن کارهای بیرون از خانه دارند. نمونه بارز از این قسم آموزه‌ها، روایتی است که نهایت سرور و خرسندی دخت گرامی پیامبر(ص) را از تقبل مسئولیت‌های داخل منزل و معاف بودن از مسئولیت‌های بیرون از خانه بیان می‌کند. (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۲۰: ۱۷۲)

برخی روایات در مهارت و تفریحات، مرزهای جنسیتی را کانون توجه قرار داده و برای نمونه مردان را به فراگیری شنا و زنان را به بافندگی (غزل) تشویق کرده‌اند. «قال رسولُ الله (ص) نعم شغل المرأة المؤمنة الغزل...». (ابن أشعث، بی تا، ۹۸)

در متون دینی از نان‌آوری به عنوان ارزشی مردانه یاد شده است چنان که رسول گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: «الخلق كلهم عيالُ الله فأحبهم إلى الله عزوجل أنفعهم لعياله». (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۶: ۳۴۴)

و همچنین کارهای خانگی (همان، ۲۰: ۱۷۲) و پرورش فرزند (همان، ۲۱، ۴۵۱) را نقش ارزشمند زنانه معرفی کرده‌اند ولی در عین حال در همین متون شاهد تقریر معصومین(ع) در فعالیت‌های اقتصادی زنان هستیم. از این گذشته در روایات گاهی ضرورت حضور اجتماعی زنانی از خاندان اهل بیت(ع) به چشم می‌خورد. چنان که امام کاظم (ع) می‌فرماید: «كان أبي يبعث أمي و أم فروة تقضيان حقوق أهل المدينة». (مجلسی، ۱۴۰۳، ۴۷: ۴۹)

از این روایت معلوم می‌شود که امام صادق (ع) بخشی از امور مربوط به احقاق حقوق و تأمین احتیاجات اهل مدینه را به همسر و مادر گرامی‌شان واگذار می‌کردند. بنابراین ترغیب به برخی فعالیت‌های اجتماعی متناسب با ویژگی‌های زنانه را می‌توان از این روایت به دست آورد.

۳-۶) لزوم رعایت تناسبات شغلی برای زنان شاغل

«تمایز جنسیتی مشاغل» از گذشته‌های دور به دلیل کارکردهای مثبت مورد استقبال بوده است. (بستان، ۱۳۸۵) در دوران معاصر در صورتی که معتقد به جایگاه والای خانواده و پایبند به حفظ آن باشیم، به کارکردی بودن آن اذعان خواهیم کرد. تمایز جنسیتی مشاغل همواره به دلیل آن که دارای کارکردهای اجتماعی مثبت برای جوامع انسانی به ویژه از نظر ایجاد محیط مناسبی برای تأمین آرامش روانی همسران، تربیت فرزندان سالم و به هنجار و افزایش امنیت جنسی در سطح جامعه بوده است، مورد اقبال عمومی قرار گرفته است. (بستان، ۱۳۹۰، ۱۶۳)

علامه طباطبایی در بیان جالبی در این خصوص می‌نویسد: همه مردم از زن و مرد، فروع انسانی واحد و اجزاء طبیعت یگانه بشری‌اند که برای تحقق جامعه به همه آنها نیاز است و این امر مغایرتی ندارد با این که هر یک از دو گروه را با ویژگی‌هایی اختصاص دهند. مانند اختصاص نوع مردان به شدت و قوت و اختصاص طبیعت زنان به نرمی و ظرافت؛ زیرا طبیعت انسان در

حیات تکوینی و اجتماعی‌اش همان گونه که نیازمند بروز شدت و قوت است، به مهرورزی و رحمت نیز نیاز دارد. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۴: ۲۵۶)

پیش از این در بحث تفاوت‌های تکوینی به برخی از این تفاوت‌ها پرداختیم، اما آنچه در ذیل می‌آید، با توجه خاص به بحث اشتغال زنان و ناظر به تفاوت‌هایی است که سبب می‌شود زنان در انتخاب کار و شغل، به شغل‌هایی متمایل شوند که به لحاظ کمی و کیفی در خور شأن و منزلت و متناسب با توانایی‌های جسمی، اختصاصات روحی، روانی و رفتاری آنان باشد. ویژگی‌های زنان در سه محور ذیل قابل بررسی است.

۱-۳-۶) سازگاری شغل با ویژگی‌های جسمی

خداوند زن و مرد را دو گونه انسان آفرید و تمامی قوانین خود را در جهت حفظ این دو گونه‌گی تدوین نمود؛ به گونه‌ای که تشریع قوانین متفاوت حاکی از تکوین و طبیعت این دو نوع انسانی است. لذا زنان در خلقت، ویژگی‌هایی مختص به خود دارند که برای حفظ نظام خلقت باید به آن توجه داشت و در صفات و رفتار، برای حفظ قوام بشریت به عنوان امری کلیدی تلقی می‌شود، که در اینجا به بخشی از آن اشاره می‌شود.

۱-۳-۱-۱) لطافت و ظرافت

با توجه به بیان قرآن در مورد قوامیت مردان بر زنان (نساء: ۳۴) و فزونی درجه مردان (بقره: ۲۳۸) می‌توان یکی از مصادیق بارز تفاوت مردان و زنان را برتری و فزونی جسمی و فضیلت آنان در چیره شدن بر سختی‌ها و مشکلات کار و اشتغال، در مقایسه با قشر زنان دانست. هم چنان که در روایتی از ابی عبدالله (ع) آمده است: «إِنَّ قَوْلَهُ فِي الضَّعِيفِ يَتِيمِ وَ الْيَتِيمِ وَ النِّسَاءِ» (کلینی، ۱۳۶۳، ۵: ۱۵۹) «از خداوند درباره دو موجود ضعیف یعنی یتیم و زنان پروا کنید»

تأثیر تفاوت‌های جنسی به ویژه تفاوت در قدرت بدنی در بروز پاره‌ای از تمایزات شغلی میان زن و مرد انکارپذیر نیست و این واقعیت حتی در زمان معاصر و در جوامع صنعتی به رغم کاسته شدن از اهمیت قدرت بدنی در بسیاری از مشاغل هم چنان حضور آشکاری دارد (بستان، ۱۳۹۰، ۱۶۳) و با وجود این که جای خود را رفته رفته به کارهای فکری سپرده و تفاوت‌های جسمی کم رنگ‌تر شده اما هنوز هم جامعه برای گردش چرخه اقتصادی خود نیازمند آن است. از این رو این عامل تفاوت سبب شده که زنان بنا به وضعیت خاص جسمانی خود شغل‌های پر خطری مانند نظامی‌گری، رانندگی ماشین‌های سنگین، باربری، آهنگری، تراشکاری، لعاب زنی، آتش نشانی، ساخت و ساز ساختمان، بنایی، کار در کارخانه‌های ذوب

آهن، کوره‌های آجر پزی و کار در معادن... ورزش‌های حرفه‌ای سنگین، ورزش‌های رزمی حضور نداشته یا حضور کم رنگی از خود نشان دهند. (رحمانی و نوروزی، ۱۳۹۲)

بنابراین از آنجا که یکی از ویژگی‌های زنان ظرافت در جسم و اندام‌هاست و از این حیث از مردان متمایز می‌شوند؛ رعایت تقوای الهی (عن رسول الله ۹ أنه قال: «اتقوا الله في النساء» (نوری، ۱۴۰۸ ق، ۱۴: ۱۸۲، ح ۱۶۴۵۱) و ماهیت ریحانه بودن زن (امام علی: المرأة ریحانه لیست بقهرمانه) (کلینی، ۱۴۲۹، ۱۱: ۱۷۰) مستلزم این است که شغل وی از هرگونه خشونت و سختی و نیاز به قدرت عضلانی عاری باشد. «قهرمان» در زبان عربی به معنای کسی است که عده ای تحت مسؤولیت او باشند. در لسان العرب آمده است: «القهرمان: هو المسيطر الحفیظ علی من تحت یدیه» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۱۲: ۴۹۶)

این در حالی است که طبق برخی پژوهش‌ها خصوصیات کار زنان آنها را بیشتر از مردان در معرض خطرات ناشی از عدم وجود عوامل محیطی سالم قرار می‌دهد. (احمدی و همکاران، ۱۳۸۶، ۱: ۱۰۲)

۲-۱-۳-۶) جذابیت ظاهری

همچنین جذابیت ظاهری زنان به عنوان یکی از ویژگی‌های جسمی آنان مطرح است. متأسفانه در پاره‌ای از مشاغل زنان مشاهده می‌کنیم که نه بهره‌وری از نیروی جسمی زن مورد نظر است و نه به کارگیری توان فکری و تخصصی او، بلکه مطلوب، جوانی، طراوت، زیبایی ظاهری، آراستگی وی به منظور جلب مشتری و شیرین کام کردن مراجعین است. ارجاع چنین نقش‌هایی به زنان در حقیقت توهین آشکار به جنس زن است (افشارنیا، ۱۳۵۷، ۱۳۶) و زن در چنین جایگاهی همانند یک کالا و شیء، ابزاری برای رسیدن کارفرمایان به اهداف صرفاً مادی به حساب می‌آید.

با توجه به آیه شریفه‌ای که می‌فرماید: «... و إذا سألتهمون متاعاً فسئلوهم من وراء حجاب ذلکم أظہر لقوبکم و قلوبہن...» (احزاب، ۵۳) «... و چون از زنان پیامبر چیزی خواستید از پشت پرده از آنان بخواهید، این برای دل‌های شما و دل‌های آنان پاکیزه‌تر است...»

جذابیت ظاهری زنانه با این که آنان محل رجوع مردان بیگانه باشند منافات دارد و مصداق مرجعیت شغلی زنان برای مردان بیگانه و نامحرم به حساب می‌آید و عدم رعایت آن آسیب‌های اخلاقی برای فرد، خانواده و جامعه در بر خواهد داشت.

۳-۱-۳-۶) اختصاصات زنانه

ویژگی‌های عمده‌ای مانند سن بلوغ زودتر از مردان، اختصاصات مادری، عادت ماهانه و یائسگی از اختصاصات جنسیتی زنان است که به فیزیک بدن زنان مربوط می‌شود و در روحيات و رفتار آنان دخالت مستقیم داشته و زنان شاغل بیشتر در معرض آسیب‌ها و مشکلات خاص، به هنگام بروز این پدیده‌ها قرار دارند.

۱-۳-۱-۳-۶) بلوغ زودرس

بلوغ زودتر زنان نسبت به مردان مقتضی تسریع در ازدواج یا حداقل عدم تأخیر در این امر به خاطر تحصیلات یا اشتغال است و نیز ضرورت لحاظ جنسیت در امر آموزش و تناسب تحصیلات با نقش‌های فطری و طبیعی (همسر و مادری) را ایجاب می‌کند و سه ویژگی اخیر اگر چه به زنان اجازه تولید مثل می‌دهد، اما در ضمن منبع استرس نیز هستند و این به ارتباط گسترده میان ذهن و جسم در ایجاد سندرم استرس زنان ارتباط می‌یابد. (ویت کین، ۱۳۸۸، ۲۵)

۲-۳-۱-۳-۶) اختصاصات مادری

اختصاصات مادری، ضرورت کناره‌گیری زن از محیط‌های پر تنش و اضطراب بیرون از خانه در دوره بارداری و شیردهی را ایجاب می‌کند. زنان در این دوران ۳۳ ماهه نیازمند حمایت ویژه پزشکی، تغذیه‌ای، روانی و معنوی هستند. در جریان یک بررسی مشخص گردید که استرس در زنان باردار شاغل، باعث تولید هورمون‌هایی از جمله کاته کولامین می‌شود که به کودک متولد نشده او آسیب می‌زند. (همان، ۱۳۲)

۳-۳-۱-۳-۶) عادت ماهانه

ویژگی سوم یعنی عادت ماهیانه که قرآن در مورد آن می‌فرماید: «یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هِيَ أَذَى...» (بقره: ۲۲۲)

این ویژگی سبب می‌شود که زنان در این ایام کم خون، عصبانی و ناراحتی‌های دیگری داشته باشند که قرآن آن را در کلمه "أَذَى" خلاصه کرده است. این واژه در برخی تفاسیر به معنای مشقت و سختی آمده است، چرا که در این ایام زن اذیت می‌شود. (طبرسی، ۲، ۱۳۷۲: ۵۶۲)

علت اصلی نوسانات خلقی، ترشح هورمون‌های زنانه است که موجب به هم خوردن تعادل خلق و خو می‌شود. از جمله آثار آن؛ اضطراب، پرخاشگری، تغییرات خواب، افسردگی و بی‌حوصلگی و در برخی زنان همراه با درد های جسمانی است. (روزنتال، ۱۳۸۴، ۱۴۸) بنابراین لازم است

فشار حاصل از کارهای داخل منزل و اشتغال خارج از منزل در این زمان کاهش یابد پس ضروری است که ساعات کار زنان کمتر باشد که اغلب در اشتغالات رسمی تمام وقت میسر نمی‌شود.

روانشناسان معتقدند هنگامی که فرد نتواند خود را با شرایط محیط کار تطبیق دهد نشانه‌های اضطراب، افسردگی، نارضایتی و بیماری‌های جسمی در او بروز می‌کند (تروور و جی آنریت، ۱۳۷۷، ۲۹). اشتغالات رسمی و تمام وقت به لحاظ این که با روحیه منعطف زنان مغایرت دارد، به فشارهای عصبی و بیماری‌های روانی و نیز کاهش کارایی در نقش مادری و همسری در محیط خانواده می‌انجامد و از نشاط زن می‌کاهد. بنابراین زنان شاغل، بیش از زنان خانه دار در معرض استرس و آلودگی احساسی قرار می‌گیرند. (گری، ۱۳۸۴، ۱۵۷)

۴-۳-۱-۶) یائسگی

ویژگی چهارم یعنی یائسگی مرحله‌ای از زندگی است که با اختلالات هورمونی به وجود می‌آید و تغییرات شیمیایی بدن می‌تواند موجب افسردگی شود. (ویت کین، ۱۳۸۸، ۳۵) اکثر زنان در این مرحله از تنش‌های روانی از جمله فشارهای عصبی، تحرک پذیری، اضطراب و... رنج می‌برند. علاوه بر این، احساس خستگی، دردهای عضلانی، عوارض قلبی، بی‌خوابی و گر گرفتگی از عوارض شایع در این دوران می‌باشد. (اف گانونگ، ۱۳۸۸، ۲: ۶۸۳) کنار گذاشتن زمان کافی برای استراحت و ورزش و نیز توجه به تغذیه از توصیه‌های پزشکان است. دوران یائسگی دوران پختگی زنان است، دورانی که باید از تجارب گذشته به نحو مطلوب استفاده کنند و از این لحاظ اشتغالاتی نظیر مشاوره و مدیریت در مسائل زنان البته به شرط تجربه سالم تأهل و مادری و علم و تخصص کافی با این دوران سازگاری دارد.

۲-۳-۲) ویژگی‌های روانی

به طور کلی در روان‌شناسی درباره اختلاف زن و مرد در مواجهه با مشکلات اجتماعی به این نکته ضروری تاکید دارد که زن از نظر ساخت بدنی و فیزیولوژی و روانشناسی، تفاوت‌های آشکاری با مرد دارد و این تفاوت‌ها باعث شده است که نقش اجتماعی زن غیر از نقش اجتماعی مرد باشد. (هوت، ۱۳۶۱، ۳)

۱-۳-۲-۶) عملکرد مغز

بررسی‌ها بر روی تفاوت‌های موجود بین مغز مردان و زنان نشان داده است که زن‌ها می‌توانند به طور هم زمان از دو نیم کره مغز خود استفاده کنند. در حالی که مردها فقط یکی از نیم

کره‌ها را به کار می‌گیرند. این به آن معناست که مرد یا از مهارت‌های زبانی نیم کره چپ مغزش استفاده می‌کند، یا از مهارت‌های معنایی و مشکل‌گشای نیم کره راست مغز، در حالی که زن در یک زمان هر دو را به کار می‌گیرد. (گری، ۱۳۷۸، ۹۲) از همین رو مردان برای غلبه بر مشکلات و احساسات شدید خود به خلوت و آرامش پناه می‌برند، در حالی که زن‌ها از طریق صحبت کردن و برقراری ارتباط با دیگر افراد خانواده و جامعه بر مشکلات خود غلبه می‌کنند. (همان، ۱۳۹۳)

۳-۳-۶) ویژگی‌های سرشتی

تفاوت زن و مرد در بعد روحی - روانی، به تفاوت در سرشت متمایز آنها بر می‌گردد.

۱-۳-۳-۶) رقت عواطف و احساسات

زنان دارای عواطف و احساسات بیشتری در مقایسه با مردان می‌باشند. این امر ریشه در حکمتی دارد که در نظام خلقت آنها نهفته است. تبلور احساسات زنانه در تداوم نسل و پرورش فرزندان از طریق غریزه مادری و استحکام خانواده نمودی از این حکمت است.

۲-۳-۳-۶) هیجان، ترس، خشم و محبت

زنان اصولاً بیشتر و زودتر از مردان دچار هیجان می‌شوند. یکی از شواهد این امر این است که در تمام سنین نسبت خودکشی موفق در مردان سه برابر زنان می‌باشد، در حالی که زن‌ها چهار برابر بیش از مردان اقدام به خودکشی می‌کنند. (اسلامی نسب بروجردی، ۱۳۷۱، ۹۳) ترس و خشم و محبت نقشی اساسی در ارگانیسم روحی زن ایفا می‌کند و فشار روحی در میان زنان بیش از مردان است. (سیف و همکاران، ۱۳۷۳، ۴۵)

۳-۳-۳-۶) وابستگی

زنان اغلب از تنهایی می‌ترسند و روانشان به وابستگی گرایش دارد. (ایلن میویس و راس دی، ۱۳۷۳، ۱۹۱) زن همچنین عاطفی‌تر از مرد است و اصولاً با این سرشت به دنیا می‌آید و زندگی می‌کند. (ان دیکسون، ۱۳۷۳، ۲۲۷) گویا این حس وجودی است که تحمل آلام بسیار زیستی و فشارهای شدید روانی را که زن از بابت مشقات بارداری و پرستاری از فرزندان، متقبل می‌شود برای او ممکن می‌سازد. محبت ورزی نسبت به گروه و نوع، در زنان در سطح بسیار متعالی برقرار است. (لمبروزو، ۱۳۸۲، ۸۷)

۴-۳-۶) اجتماعی بودن

زنان بیش از مردان دارای خلق و خوی اجتماعی هستند و از رویارویی اجتماعی و درمانی بیش از مردان استقبال می‌کنند. بنابراین شاید بتوان ادعا کرد برای شغل‌هایی مانند مشاوره، مددکاری اجتماعی، تدریس و سایر مشاغل مربوط به رفاه اجتماعی مناسب‌تر از مردان باشند و شاید یکی از علل روی آوردن زنان به این مشاغل وجود همین ویژگی‌ها باشد. (ال هالند، ۱۳۷۶، ۲۲۹)

از سوی دیگر انگیزش پیشرفت بر عملکرد شغلی در تحقیقات به اثبات رسیده است. زنان در محیط‌های مردانه، از خود انتظارات کمتری دارند. بنابراین طبیعی است که در محیط‌هایی که رقابت زنانه است، کارایی بیشتری داشته باشند. یک بررسی و ارزیابی اولیه در مورد محیط کار، می‌تواند زنان را در این جهت راهنمایی کند تا از آثار خود ارزیابی منفی آخر کار در امان باشند. (چالز اس و اف، ۱۳۷۴، ۳۶۰) همچنین برای زنان کار بر روی مسائل خودشان رضایت به همراه دارد، مثلاً شغل‌های مامایی، پزشکی و مطالعه در امور زنان. (دوان، ۱۳۷۸، ۴۱۲)

۴-۳-۶) ویژگی‌های رفتاری

جنس زن به اقتضای طبیعت، دارای خصوصیات اخلاقی خاصی است و این بخش دیگری از محدودیت‌های احراز مشاغل را برای او روشن می‌سازد. تظاهرات رفتاری زیر ناشی از همین ویژگی آنان است.

۱-۴-۳-۶) گریز از تنهایی

زنان از تنهایی گریزان و شائق به اجتماع هستند زیرا دنیا بدون دیگران برای آنها معنای محصلی ندارد. از این رو است که به اشخاص بیشتر از اشیاء و اعمال علاقمندند. (دورانت، ۱۳۵۴، ۱۴۳)

۲-۴-۳-۶) ایثارگری و دیگرخواهی

از آنجا که زنان نوعاً از ایثارگری و دیگرخواهی بیشتری نسبت به مردان برخوردار هستند، علی‌الاصول زمینه بهتری برای درک امور معنوی و قدسی دارند. آنان مایلند ایثار خود را با یک نیرو و عنصر غیبی و قدسی پیوند داده و توجیه کنند. تحقیقات نشان می‌دهد کمک کردن زنان از نوع مهرورزی و مراقبت کردن است. همچنین رفتار همدلی در زنان بیش از مردان است. این ویژگی‌ها موجب می‌شود زنان در شغل‌هایی مانند پرستاری از بیماران و سالمندان، مربیگری

مهد کودک‌ها یا مشاغل درمانی - مراقبتی، موفق‌تر باشند، زیرا لازمه این مشاغل، علاوه بر داشتن توانایی‌های اختصاصی، داشتن ویژگی "همدلی" است. (شبیلی، ۱۳۸۴، ۲۶۸)

۳-۴-۳) فهم احساس و افکار دیگران

زنان در فهم احساس و افکار دیگران (دورانت، ۱۳۵۴، ۱۳۹) و نیز در ابراز عواطف مختلف (شعاری نژاد، ۱۳۹۲، ۲۵) نسبت به مردان ید طولانی‌تری دارند. موفقیت زنان در مشاغلی مانند روابط عمومی و هر شغلی که به قدرت کلامی نیاز دارد و همچنین توانایی آنان برای اجرای هم‌زمان چند کار از امتیازهای زنانه محسوب می‌شود. (مصباح و دیگران، ۱۳۹۱، ۴۰)

۴-۴-۴) روحیه آزاد منشانه

در کارهای مدیریتی نیز تفاوت زنان و مردان حائز اهمیت است. زنان بیشتر از سبک رهبری آزاد منشانه یا دموکراتیک استفاده می‌کنند، در حالی که مردان، سبک رهبری مستبدانه را بیشتر به کار می‌برند. (صادقی فر، ۱۳۸۲) زنانی که علاقمند به مدیریت هستند در مقایسه با مراکزی که از ساختار مکانیکی برخوردارند، در مراکزی با ساختار اندام وار (ارگانیکی) موفقیت بیشتری دارند. (مراکزی که ساختار مکانیکی دارند مانند مراکز تولیدی، صنعتی و کارخانه‌ها و مراکزی که ساختار اندام وار دارند مانند مراکز علمی، پژوهشی و دانشگاهی)

۵-۴-۴) رفتارهای مراقبت‌گرانه

اتو کلاین برگ با صحنه گذاشتن بر تفاوت‌های جسمی و روحی و علایق زن و مرد بر اساس داده‌های روانشناسی عقیده دارد که زنان بیشتر به کارهای خانه و اشیاء و اعمال ذوقی علاقه نشان می‌دهند و بیشتر مشاغلی را می‌پسندند که نیاز به جا به جایی در آنها نباشد و یا کارهایی را دوست دارند که در آنها باید مواظبت و دلسوزی بسیار به خرج داد... چرا که زنان احساسی‌تر از مردانند. (برگ، ۱۳۶۲، ۱: ۳۱۳) بنابراین زنان باید حتی‌المقدور از اشتغال به کارهای خشن بپرهیزند؛ کارهایی مانند کارگری در ساختمان، معادن، صنایع، آتش‌نشانی و... (شبیلی، ۱۳۸۴، ۳۰۱)

متخصصان روانشناسی اشتغال معتقدند هنگام گزینش نیرو باید ویژگی‌های شخصیتی، توانایی‌های شناختی و توانایی‌های حسی و حرکتی ارزیابی شود. (بهرامی، ۱۳۸۵، ۹۰)

خلاصه و جمع‌بندی

چنان که معلوم شد با توجه به عدم تاثیر جنسیت در جوهره انسانی زن و نفی نگاه جنسیتی به زن و مرد در نظرگاه تکریمی اسلام، اصل اشتغال زنان از نظر اسلام مجاز و موجه است، لیکن به منظور حفظ شان و منزلت زنان و صیانت از کیان خانواده و تعالی جامعه لازم است تنظیمات و تناسبات لازم بین شغل و ویژگی‌های زنانه معمول و معیارهای مد نظر اسلام در این باره رعایت شود که از آن به عنوان برازندگی و سازواری سنجه‌های اشتغال زنان از نظر اسلام یاد می‌کنیم. به این ترتیب می‌توان مشاغل زنان را به سه دسته تقسیم کرد:

- مشاغل ترجیحی: مشاغلی که حضور زنان در آن اولویت و حتی ضرورت دارد. این مشاغل عبارتند از مشاغل مربوط به خدمات پزشکی، بهداشتی، درمانی، آموزشی و به طور کلی تمامی خدمات حرفه‌ای و تخصصی مرتبط با زنان. فعالیت رسانه‌ای و مطبوعاتی در حوزه زنان، فعالیت‌های امدادگری و خیریه، تدریس، پزشکی و مشاغل مدیریتی و تخصصی در حوزه زنان و ... نیز از دیگر اولویت‌ها است. در این قبیل مشاغل باید از سوی دولت زمینه آموزش و مهارت آموزی و ارائه خدمات ویژه بانوان فراهم گردد تا مراجعه زنان به مردان در مسائل مربوط به خود منتفی و از بسیاری از آسیب‌ها و مشکلات حاصل از اختلاط و ... پرهیز شود.

- مشاغل ممنوعه: مشاغل و فعالیت‌هایی که برای بسیاری از زنان سخت و زیان آور است و با طبیعت و خلقت زن منافات دارد. این مشاغل به دلیل منع شرعی یا شرایط خشن کار و نامناسب بودن با ویژگی‌های جسمی، روحی و ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی برای بانوان مناسب نیست، مانند کار در زیر دریایی‌ها، کار در کارخانه مواد شیمیایی، کار در کشتی‌ها، مسافرت‌های طولانی، و حمل و نقل بین جاده‌ای و نظایر آنها. این دسته از مشاغل باید به مردان واگذار شود و زنان وارد این حوزه‌های کاری نشوند.

- مشاغل مشترک: مشاغلی که مشترک بین زن و مرد است و هر دو می‌توانند از عهده آن برآیند مانند فعالیت‌های سبک کشاورزی، کار در ادارات، شرکت‌ها، کارخانه‌ها و کارگاه‌ها. با ملاحظه این نکته مهم که اشتغال مردان برای تأمین معشیت خانواده در اولویت قرار دارد، می‌توان با تعریف کار موازی، از مشکلات و آسیب‌های ناشی از اختلاط در این دسته از مشاغل جلوگیری نمود.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه

کتاب ها

- افشار نیا، علیرضا، ۱۳۵۷. زن و رهایی نیروی تولید، تهران: پیشگام
- ابن اشعث، محمد بن محمد، بی تا، الجعفریات (الأشعثیات)، تهران: مکتبه النینوی الحدیثه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، لسان العرب، بیروت: دار صادر، دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
- احمدی، بتول و همکاران، ۱۳۸۶، سیمای سلامت زنان، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان.
- بستان (نجفی)، حسین، ۱۳۹۰، اسلام و تفاوت های جنسیتی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- برگ، اتو کلین، ۱۳۶۲، روانشناسی اجتماعی، ترجمه: محمدعلی کاردان، تهران: نشر اندیشه.
- ترور، پاول و آنرایت، جی، ۱۳۷۷، فشار روانی و اضطراب، ترجمه: عباس بخشی پور و حسن صبوریمقدم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- جان، گری، ۱۳۸۴، مردان مریخی و زنان ونوسی، ترجمه: مهدی قراچه داغی، تهران: نشر آسیم.
- جواد آملی، عبدالله، ۱۳۶۹، زن در آئینه جلال و جمال، قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- چارلز اس و مایکل اف، ۱۳۷۴، نظریه های شخصیت، ترجمه: احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- حرعاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۵ق، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم: موسسه آل البيت(ع).
- دورانت، ویلیام جیمز، ۱۳۵۴، لذات فلسفه، ترجمه: عباس زریاب خویی، تهران: اندیشه فرانکلین.
- دیکسون، ان، ۱۳۷۳، قدرت زن مؤثرترین شگردهای قاطعیت، ترجمه: توران تمدن (مالکی)، تهران: نشر البرز.
- ریترز، جورج، ۱۳۸۴، نظریه جامعه شناختی در دوران معاصر، تهران: انتشارات علمی.

- روزنتال، م. سارا، ۱۳۸۴، زن و افسردگی، ترجمه نویدا هادیان، تهران: شرکت آثار برتر چاپ.
- زیبایی‌نژاد، محمد رضا، ۱۳۹۱، جایگاه خانواده و جنسیت در نظام تربیت رسمی، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران.
- محمد رضا زیبایی‌نژاد و محمد تقی سبحانی، ۱۳۸۸، درآمدی بر شخصیت در اسلام، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- سیف، سوسن و همکاران، ۱۳۷۳، روانشناسی رشد، تهران: سمت.
- شبیلی، هاید جانت، ۱۳۸۴، روانشناسی زنان (سهم زنان در تجربه بشری)، ترجمه: اکرم خمسه، تهران: نشر آگه.
- شعاری نژاد، علی اکبر، ۱۳۹۲، روانشناسی رشد بزرگسالان در فراخنای زندگی، تهران: امیرکبیر.
- شولتز، دوان، ۱۳۷۸، نظریه‌های شخصیت، ترجمه یوسف کریمی و دیگران، تهران: ارسباران.
- شمس‌الدین، محمد مهدی، ۱۹۹۶م، مسائل الحرجه فی فقه المرأة: حقوق الزوجیه و حق العمل للمرأة، بیروت: المؤسسة الدولية للدراسات و النشر.
- طاهری نیا، احمد، ۱۳۸۹، حضور زن، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ق، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲ش، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طغرانگار، حسن، ۱۳۸۳، حقوق سیاسی اجتماعی زنان قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- علاسوند، فریبا، ۱۳۹۱، زن در اسلام، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران.
- فضل الله، محمد حسین، ۱۳۸۳، دنیای زن، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- -----، ۱۴۱۹ق، من وحی القرآن، بیروت: دارالملاک للطباعة و النشر.
- قرشی، علی اکبر، ۱۳۷۱، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۲۹ق، الکافی (ط - دارالحدیث)، قم: دارالحدیث.
- -----، ۱۳۶۳ش، گزیده کافی، مترجم محمد باقر بهبودی، انتشارات علمی فرهنگی.
- گاردنر، ویلیام، ۱۳۸۶، جنگ علیه زنان، برگردان و تلخیص: معصومه محمدی، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.

- گانونگ، ویلیام اف، ۱۳۸۸، کلیات فیزیولوژی پزشکی، ترجمه؛ فرخ شادان و فرشته محمدی، انتشارات چهر.
- گری، جان، ۱۳۷۸، روش‌های پیشرفته روابط زناشویی، ترجمه؛ فرشته صالحی، تهران: انتشارات آبتین.
- لمبروزو، جینا، ۱۳۸۲، روانشناسی زن، ترجمه؛ پری شهرتیس، نشر دانش، چاپ هفتم.
- مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ ق، بحارالانوار (ط - بیروت)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۸۰، تفسیر روشن، تهران: مرکز نشر کتاب.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مفضل بن عمر، بی‌تا، توحید المفضل، قم: داوری.
- مفید، محمد بن محمد (شیخ مفید)، ۱۴۱۳ ق، احکام النساء، قم: الموتر العامی لألفیه الشیخ المفید.
- مطهری، مرتضی، نرم افزار مجموعه آثار استاد شهید مطهری، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، (جامعه و تاریخ).
- منصورنژاد، محمد، ۱۳۸۱، مسأله اسلام، زن، فمینیسم، تهران: برگ زیتون.
- مصباح، محمد تقی و دیگران، ۱۳۹۱، جنسیت و نفس، قم: نشر هاجر.
- نجفی، محمد حسن، ۱۴۰۴ ق، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، مصصح؛ عباس قاجونی و علی آخوندی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- نوری، حسین بن محمد تقی، ۱۴۰۸ ق، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- ویت کین، جورجیا، ۱۳۸۸، فشار روانی بر زن، ترجمه؛ مهدی قراچه داغی، نقش و نگار.
- هاید جانت شیلی، ۱۳۸۴، روانشناسی زنان (سهم زنان در تجربه بشری)، ترجمه؛ اکرم خمسه، نشر آگه.
- هدایت نیا، فرج الله، ۱۳۸۷، داوری در حقوق خانواده، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
- هالند، جان ال، ۱۳۷۶، حرفه شما چیست؟، ترجمه؛ سیمین حسینیان و منور یزدی، تهران: کمال تربیت.
- هترینگتون، ایلن میویس و راس دی، ۱۳۷۳، روانشناسی کودک از دیدگاه معاصر، ترجمه جواد طهوریان و همکارن، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- هوت، کورین، ۱۳۶۱، آیا براستی مردان از زنان برترند؟، ترجمه؛ محمود بهزاد، تهران: انتشارات رودکی.

مقالات

- بستان(نجفی)، حسین، ۱۳۸۵، "بازنگری نقش‌های جنسیتی"، پژوهش زنان، ش ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۵
- -----، ۱۳۹۲، "جنسیت، اشتغال و دارایی از دیدگاه جامعه‌شناسی اسلامی"، مطالعات جنسیت و خانواده، شماره اول، ص: ۱۴۶
- بهرامی، فاطمه، ۱۳۸۵، "روانشناسی اشتغال زنان (با تأکید بر وضعیت موجود در سطح ملی و بین‌المللی کشورهای اسلامی)"، فصلنامه بانوان شیعه، شماره ۸، ص ۹۰
- رحمانی، قاسم و نوروزی، زهرا، ۱۳۹۲، "بررسی فقهی و حقوقی مبانی تفاوت در اشتغال زنان و مردان"، همایش بین‌المللی فلسفه حقوق زن در اسلام.
- زیبایی نژاد، محمد رضا، ۱۳۹۰، "تفاوت‌ها، هویت و نقش‌های جنسیتی"، مجموعه آثار، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان
- مدیریت پژوهش، ۱۳۸۷، "قرائت انتقادی نظام آموزشی با رویکرد جنسیتی"، جنسیت و آموزش، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.